

SAULĖS KULTO APRAIŠKOS ARMĖNŲ IR LIETUVIŲ KRYŽIUOSE

Jolanta Zabulytė

Vilniaus dailės akademija

Straipsnyje aptariami savitų krikščioniškųjų sakralinių paminklų – armėnų chačkarų ir lietuvių medinių kryžių – soliarinių ornamentų kilmės bei jų semantikos klausimai. Soliarinių motyvų atsiradimą ir populiarumą sunku vienareikšmiškai priskirti vienos ar kitos religijos sričiai. Viena vertus, senovės Irano veikiami armėnų mitologiniai vaizdiniai ir archajinės pasaulėžiūros liekanos lietuvių pasaulėžiūroje nulėmė soliarinių motyvų vaidmens aktualumą bei savitų dekoru formų dominantę, o kita vertus, tai atitiko ir naujomis prasmėmis papildė krikščionių religijos ikonografiją, todėl galima teigti, kad religinio sinkretizmo plotmėje šios simbolinės sistemos susiliejo vienos sakralijos erdvėje.

Krikščioniškajai tradicijai priklausantys Armėnijos ir Lietuvos sakraliniai paminklai iš pirmo žvilgsnio neturi nieko bendra: chačkarai – akmeninės stelos (*chač* – kryžius, *kar* – akmuo) atsirado IV–V a., tradicinė schema susiformavo XI–XII a. ir jie plito iki XVI–XVII a., o mediniai lietuvių kryžiai kilmės atžvilgiu vėlyviausi (XVIII a.) ir pasižymi architektonikos bei dekoru motyvų įvairove. Tačiau šis skirtumas tik formalus, t. y. stilistinis, kadangi jų, kaip ir keltiškujų kryžių, savitumą nulėmė religinis sinkretizmas, vienais atvejais „uždengiant“, kitais – pritaikant senosios religijos dievus, vaizdinius bei simbolius naujos religijos ikonografinėi sistemai. Archajinės religijos įtaka pasireiškia įvairiais aspektais, tačiau aptarsiu tik paminkluose esančius su Saulės simbolika susijusius motyvus.

Armėnų chačkarai literatūroje vadinami „sparnuotaisiais kryžiais“ (*winged crosses*, *крылатые кресты*). Vieni populiariausių lietuviškųjų kryžių tipų apibūdinami „kryžiais saulėmis“ ar „spinduliuojančiais kryžiais“. Spindulių ir lotyniškojo kryžiaus derinys – Vakarų Europoje jau nuo XVII a. pažįstamas reiškinys, tačiau ką reiškia sparnų ir kryžiaus draugija? Ar tai gali būti susiję su saulės simbolika? Chačkarams skirtoje literatūroje ši problema, deja, plačiau netyrinėta, todėl, remdamasi ankstesnių armėnų mitologinių vaizdinių analize, pabandyčiau pateikti pirmines šios mįslės interpretacijas.

Pagrindinis šios studijos tikslas – išskirti esminius armėnų ir lietuvių paminkluose esančių soliarinių ornamentų bruožus bei aptarti galimas jų semantines reikšmes. Kadangi tiek armėnų, tiek lietuvių paminklai priklauso krikščionių religijos sferai, šalia senųjų mitologinių vaizdinių trumpai aptariami ir krikščioniškosios ikonografijos simboliai bei jų reikšmių sutapatini- mo galimybė religinio sinkretizmo kontekste.

Armėnijos soliarinių simbolių kilmės klausimas

Armėnijos kultūros ištakos siekia II tūkst. pr. Kr., kai Armėnijos kalnyne išsikūrė churitamų gimininga urartu gentis. Asirijos kaimynystėje IX a. pr. Kr. susikūrė Urartu karalystė (akadų – *Uraštu*, sen. persų – *Armina*), kurios savarankiška egzistencija baigėsi apie 600 m. pr. Kr. Šalies geografinė padėtis jai lėmė tapti tiltu tarp Artimųjų Rytų (Irano) ir Vakarų, todėl įvairiais laikotarpiais Armėnija buvo gardus kašnis tiek vieniems, tiek kitiems: buvo pavaldi Asirijai, medams, Persijos Achemenidų satrapija, Aleksandro Makedoniečio, Seleukidų bei Romos imperijų pavaldinė¹. Dėl saugumo garanto, užnugario iš Vakarų siekimo Armėnija anksti tapo krikščioniška šalis – III a. pabaigoje šv. Grigaliaus Švietėjo dėka krikštijosi karalius, o 302 m. įsteigiama metropolija². Dar labai jaunai ir neįtakingai Romos Bažnyčiai buvo svarbu turėti savo atstovą tolimame Artimųjų Rytų regione, todėl, beveik nekontroliuojama iš viršaus, naujoji armėnų Bažnyčia formavosi sujungdama gyvastingos senosios ir naujosios religijų vaizdinius.

Šis sinkretizmas armėnams nebuvo naujiena, kadangi ir jų mitologija bei religiniai kultai formavosi gretimų tautų: šumerų-akadų, frigų, Asirijos, Persijos, semitų bei Armėnijos kalnyne genčių palikimo terpėje³. Iš Asirijos dantiraščių žinoma, kad Urartu mitologijoje vyravo trys dievai, kilmės bei vardų atžvilgiu kai kurių mitologų traktuojami dvejopai, t. y. dubliuoti. Tai: urartu dangaus dievas Chaldis – senovės armėnų dangaus ir ugnies dievas *Astuas*, churitų oro ir vandens dievas Teišeba – armėnų derlingumo ir vandens dievas *Astlik* ir babiloniečių Šamašui tapatus saulės dievas Šivinis – armėnų saulės ir karo dievas *Ar* arba *Ara*, iš kurio vardo kildinama „Armėnija“⁴. Šivinas (Ara?), kaip ir Šamašas, buvo žymimas asirų ideograma „saulė, diena“ bei *sparnuotos saulės disko simboliu* – dangaus karalystės saulės dievo valdovo emblema, populiaria senovės Egipto ir Tarpupio civilizacijose: egiptiečių dievo Horo, Asirijos dievo Ašūro, Persijos Achemenidų imperijoje – dievo Ahūra Mazdos emblemos.

Kokiu simboliu buvo žymimas armėnų mitologijos aukščiausias dievas kūrėjas Aramazdas, literatūroje nenurodoma, tačiau pabrėžiamas jo vardo ryšys su Ahūra Mazda: *ahūra* – „valdovas“, *mazda* – „protas“, Avestoje *ašura – „išmintingasis viešpats“, o armėnų Aramazdas turi

¹ *Livius*, articles by Jona Lending @ 1996–2003 (Leyden University, Netherlands) // <http://www.livius.org/html> (2003 03 20); Boris B. Piotrovsky, *The Ancient Civilization of Urartu*, New York Cowles Book Co., Inc., 1969; R. Ghirshman, *The Arts of Ancient Iran*, New York Golden Press, 1964, p. 330–360; J. Baltrušaitis, *Visuotinė meno istorija*, Kaunas, 1992, p. 92 ir kt.

² Hovannes M. Khosdeghian, “The Armenian Catholics”, *Window Quarterly*, vol. 2, no 3, 1991; *The Armenian Apostolic Orthodox Church*, by H. Tchilidgiran; *Religion and Church*, by H. Etch iš <http://www.hyeetch.nareg.com.au/index.html> ir kt.

³ „Armėnų mitologija“, *ME*, t. 1, Vilnius, 1997, p. 25–26; James F. Driscoll, “Armenia“, *New Advent*, iš <http://www.newadvent.org/cathen/01736b.htm> (2003 03 03); “Urartu, Armenia”, *Wielka Internetowa Encyklopedia Multimedialna*, iš <http://wiem.onet.pl/wiem/011e81.html> (2003 03 15) ir kt.

⁴ AR sujungtas su *ma/me* reiškia „saulės Aro sūnūs“, „Aro sūnų žemė“. *Armenia, Summer and Sbartu*, by Prof. Dr. M. Kavukjian // <http://www.angelfire.com/hi/Azgaser> (2003 03 23).

epitetą *ari* – „narsusis“ [*gal skaitoma* „narsusis protas“? – J. Z.]⁵. Martiros Kavukjano nuomone, Achemenidų laikotarpiu armėnai priėmė Ahūra Mazdą kaip dangaus valdovo Astuaso pakaitalą, Ahūra pakeitė archajinį karingąjį saulės dievą vardu Ara⁶. Tačiau toks pakeitimas traktuotinas kaip prasminis atitikmuo, kadangi zoroastrizme Ahūra Mazda, kaip šviesos pavertėjas regimybė ir tiesos simbolis, buvo vaizduojamas ne kuo kitu, o *saule*, kuri kartu su mėnuliu buvo vadinama ir šio aukščiausiojo dievo akimis⁷.

Kad ir kaip ten būtų, jau Kaukazo kalnyno uolų piešiniuose populiarūs svastikos, kryžiaus apskritime ir kiti saulės ženklų vediniai, Armėnijos mitologijoje svarbiausią vietą užimantys soliariniai dievai, ankstesnio Šivino ir Šamašo tapatumas, Aramazdo giminytė su Ahūra Mazda bei nacionalinio armėnų ornamento „aramazd“, kurio archajinis karkasas – *kryžius su šoniniais spinduliais apskritime* – prasišviečia ir pro islamiškos žvaigždės piruetus, pavadinimas leidžia teigti, kad nuo seniausių laikų armėnams buvo žinomas *saulės rato* ženklas bei *sparnuotasis jo variantas*, įkūnijantis **gyvybės kūrėjo ir globėjo, saulėtojo dangaus dievo valdovo** reikšmes.

Kita vertus, tai susiję ir su senovės Rytų kultūrose paplitusio pasaulio-gyvybės medžio semantiniu lauku: *sparnuotos saulės disko, saulės ir paukščio, sparnuotųjų dvasių globėjų (grifonų, bulių) bei žemiškųjų valdovų* ir *gyvybės medžio* deriniai žinomi ne tik Asirijos, bet ir Urartu religiniame mene. Apie tai kalbama ne atsitiktinai, nes kai kurie tyrinėtojai užsimenta, kad ir chačkarai yra gyvybės medžio vizualinė išraiška⁸.

Chačkarų kilmės, funkcijos ir turinio analizė

Ankstyvųjų krikščioniškųjų paminklų – Armėnijos chačkarų ir keltų akmeninių kryžių bei škotų stelių – kilmės ištakos tiesiogiai siejasi su archajine megalitine kultūra: Britanijos salose menhyrai pradėti statyti apie 5000 m. pr. Kr., o II tūkst. pr. Kr. Armėnijos teritorijoje buvo statomi akmeniniai stulpai „višapai“ („slibino akmenys“). Keltų ir piktų tautų teritorijose tebestovintys įvairaus aukščio megalitai, be ogaminio rašto, neretai išraižyti soliariniais motyvais, kurių vienas populiariausių – *kryžius apskritime* – galėjo turėti įtakos ir savitų „aukštųjų keltiškųjų kryžių“ (*Hight Celtic Crosses*) architektoniniam sprendimui bei Meno ir Wales salų akmeninių stulpų pagrindinio simbolio dominantei kompozicijoje. Armėnijos megalitai – „višapai“ buvo skirti vandens kulto dievybei, o juose iškalti žuvies, kryžiaus, svastikos bei

⁵ Apeliacija į narsą, o tai savaime suprantama armėnų mitologijos ir istorijos kontekste, rodo artimumą kitiems karingiems indoeuropiečių tautų aukščiausiesiems dievams – Dzeusui, Indrai, Perkūnui ir kt., nes Ahūra Mazda apibūdinamas kaip *žynys, išmintis*. Plačiau apie tai: „Armėnų mitologija“, *ME*, t. 1, Vilnius, 1997, p. 28; *MHM*, t. 1, Moskva, 1997, s. 141.

⁶ *Armenia, Summer and Subartu*, by Prof. Dr. Martiros Kavukjian, iš <http://www.angelfire.com/hi/Azgaser> (2003 03 23).

⁷ R. Storm, *Rytų mitologijos enciklopedija*, Vilnius, 2000, p. 16.

⁸ *The Gift of stone*, by Richard L. Ney, iš http://www.tacentral.com/echmiadzin/res_com_38.htm (2003 03 03); Boris B. Piotrovsky, min. veik., p. 160, 177 ir kt.; P. Donabédian, „Jurgio Baltrušaičio įnašas į krikščioniškojo Kaukazo tyrinėjimus“, *Logos*, 2002/22, p. 158.

spiraliniai ženklai – *gyvybės vandens, išsigelbėjimo bei dieviškumo, ugnies ir saulės simboliai* – tiesiogiai susiję su visatos amžinumo bei ją išreiškiančios **gyvybės, dievo ir saulės** reikšmėmis⁹.

„Višapų“ tradicijos tęsėjai – Urartu laikotarpio akmeniniai obeliskai ir stelos bei krikščioniškieji chačkarai – buvo statomi šventyklų (bažnyčių) teritorijose, miestų centruose, prie kelių bei upių, taip pat kaip memorialiniai paminklai, skirti karalių, didikų, karžygių bei svarbių istorinių įvykių atminimui. Vienas funkcijos ypatumų – chačkarai buvo įtaisomi ne tik bažnyčių, bet ir pasaulietinių pastatų eksterjeruose – tokiu būdu dažniausiai buvo pažymimi įvairūs mecenatai, miestui ar valstybei nusipelnę žmonės. Visos šios funkcijos būdingos ir keltų, škotų bei lietuvių paminklams¹⁰, o tai rodo per ilgus amžius išlaikytas archajines jų paskirties šaknis, todėl chačkarai buvo ne tik tautinės armėnų Bažnyčios oficialieji religiniai objektai, bet atliko ir archajinių lokaliųjų hierofanijų – sakralinių centrų (*Axis Mundi*) žymenų funkcijas. Tai rodo ir kol kas negausūs etnografiniai duomenys, iš kurių aiškėja tam tikrose vietose – prie upių, kelių, laukuose – pastatytų chačkarų statusas – iki šiol jie laikomi šventais, prie jų meldžiamasi, aukojama.

Pagal išlikusią (surastą?) fragmentinę vizualinę medžiagą šiandien sunku spręsti apie „višapų“ ženklinės tradicijos tęstinumą Urartu laikotarpio paminkluose, kadangi išlikę obeliskai pakeisti – pritaikyti krikščionių religijos sistemai. Kai kurių tyrinėtojų teiginiai ir Asirijos paminklams analogiškų Urartu religinio meno pavyzdžių motyvai leidžia spėti, kad jų centre buvo vaizduojamas aukojimo-gyvybės medis su Ašūro / Ahūra Mazdos ar Urartu Šivino (Ara?) emblema – *sparnuota saule* viršuje ir dievais, žemiškaisiais valdovais bei sparnuotais mitiniais gyvūnais šonuose. Tai rodo **saulės dievo ir dangaus valdovo** bei **gyvybės medžio** simbolių dominantę pasaulio struktūros *vertikalios* ir *horizontalios* projekcijų kontekste. Kadangi armėnai išlaikė ilgaamžes senovės Irano mitinių vaizdinių tradicijas, pagal šį su dangumi ir saule susijusio Dievo kūrėjo ir gyvybės turinio kontekstą galima bandyti rekonstruoti ir chačkarų dekoro simbolikos kilmę bei reikšmes.

* * *

⁹ *The Gift of stone*, by Richard L. Ney, min. inter. p.; *Stone Sculpture and Relief Carving*, by Dr. Dickran Kouymjian, iš www.csufresno.edu/ArmenianStudies

¹⁰ Šiame kontekste reikia pažymėti, kad lietuviškieji mediniai paminklai statomi ne tik kaip kaimo centro ir teritorijos ribų ženklai – dieviškosios apsaugos atributai, bet buvo ir žmogaus gyvenamosios erdvės – sodybos komponentai. Palyginti su chačkarų tradicija, esminis formos padiktuoto turinio skirtumas yra tai, kad medinis kryžius ar kitos formos paminklas statomas *šalia namo*, dažniausiai garbingiausioje, išskirtinoje vietoje – gėlių darželyje, o tai nulėmė *stulpinė, o ne akmeninės (ar medinės) plokštės* paminklų forma. Kalbant apie armėnų chačkarų tradiciją, reikėtų prisiminti ir visame pasaulyje paplitusių žymiems asmenims įamžinti skirtų atminimo lentų įtaisymo pastatų eksterjeruose tradiciją – analogijos su chačkarų funkcija akivaizdžios, todėl galima spėti, kad ši tradicija buvo žinoma jau senosiose kultūrose.

Nuo V–VII a. ir vėlesnių laikotarpių chačkaruose vyrauja kryžius, neturintis analogų ankstyvųjų krikščioniškųjų religinių simbolių kontekste¹¹, o formos pastovumas, atlaikęs įvairių užkariautojų bei istorinių stilių įtakas, rodo ir jo, kaip nacionalinio ženklo, ypatybę.

Armėnai vargu ar galėjo jau V a. matyti lotyniškąjį kryžių, nes kaip krikščionių religijos simbolis Europoje jis tapo populiarus tik nuo VIII a. (pripažintas II Nikėjos susirinkime 787 m.), nors tam tikrų kryžiaus formų – lygiašonio (graikiškojo), T ir X bei P monogramos derinių Italijoje (Romoje, Ravenoje bei kt.) aptinkama jau IV–VI a. sarkofagų, bažnyčių interjero bei liturginių reikmenų dekore; lotyniškajam artimas graikiškasis kryžius (lygiašonis kryžius su šiek tiek pailgintina vertikale) buvo naudojamas ir procesijose¹². Armėnų Bažnyčia buvo veikiamą Bizantijos religinės dailės, kurioje išliko nemažai senovės Irano kultūros bruožų, tarp jų ir platėjančiomis kryžmomis kryžiaus apskritime forma,¹³ todėl galbūt ir dėl šio atitikmens išliko savita armėnų chačkarų kryžių forma, taip pat nebuvo vaizduojamas Nukryžiuotasis (apie išmintis bus kalbama vėliau). Tai rodo senosios gyvybės medžio simbolikos dominantę, o ne tiesioginę pasaulinės lotyniškojo kryžiaus – Kristaus kančios reikšmę¹⁴. Šios savybės leidžia chačkarų kryžių formos kilmę sieti su senovės Kaukazo genčių bei Irano simbolika: *kryžius apskritime*, svastika bei iš *dieviškojo apskritimo* išsiskleidęs *kryžius – ratas* simbolizavo saulę, Asirijoje buvo ir Ašūro emblemos variantas, kurio šoniniai spinduliai bei sparnai išreiškė dangaus valdovo statusą. Urartu ir Asirijos¹⁵, vėliau Armėnijos ir Persijos su saule susijusių dievų, jų simbolikos bei dekoro stilistikos analogijos leidžia teigti, kad ir armėnų chačkarų *kryžių forma* yra archajinis paveldas. Tai rodo ne tik šiek tiek pailginta lygiašonio kryžiaus vertikale ir iš jo centro-rato platėjančios kryžmos (plg. saulės dievo emblemos-kryžiaus apskritime forma), bet ir sakraliniam apskritimui giminingas pirminis *ovalus* chačkarų siluetas. Kita vertus, kryžmų užbaigimas dvigubomis kilpomis (asiriško šventojo medžio vaisių – granatų liekana?), chačkarų kryžiaus viršūnėje svyrančios „šakos“ su lapais (ar vaisiais?) turi asociatyvų ryšį su Urartu / Asirijos aukojimo-gyvybės medžio motyvų stilistika. Žiūrint iš šio taško, *saulės dievo* ir *gyvybės medžio* simbolika susijungia viename kryžiaus ženkle. Saulėtijos gyvybės temos papildiniai yra ir dangaus sferos simboliai: saulės ratai, saulė ir mėnulis bei jau minėtos „šakos“, kartais su saule viršuje ar dviem kryžiais „lapuose“ (plg. savitas Ašūro simbolio „kojas“-„šakas“).

* * *

¹¹ Šiek tiek panašūs tik ankstyvieji keltų, skandinavų ir Karolingų epochos kryžiai.

¹² Beje, helenizmo epochoje su lotyniškojo kryžiaus formos lazda rankoje buvo vaizduojamas saulės dievas Apolonas, o Vakarų Europos dailėje net iki XV a. Nukryžiuotasis dažnai vaizduojamas ant *tau* kryžiaus. Daugiau apie kryžiaus istoriją ankstyvosios krikščionybės laikotarpiu žr.: J. Beckwith, *Ankstyvųjų viduramžių menas*, Vilnius, 1999 (il. 23, 24, 28, 38, 41, 56); G. Bovini, *Ravenna. Its mosaics and monuments*, Ravenna: A. Longo Publisher, 2002 (p. 20, 27, 63, 123, 129, 144) ir kt.

¹³ *Культура Византии* (вторая половина VII–XII в.в.), Москва, 1989, с. 283, 510–516.

¹⁴ Lotyniškai *crux* iš *cruciare* – „kankinti“, armėnų kalba „kryžius“ – *chač*?

¹⁵ Plačiau apie Asirijos ir Urartu meno paraleles žr.: R. Ghirshman, *The Arts of Ancient Iran. From its Origins to the Time of Alexander the Great*, New York: Golden Press, 1964.

Vienas unikaliausių chačkarų simbolikos komponentų – iš kryžiaus apačios kylantys *sparnai* su saulės ratu centre. Religinio sinkretizmo kontekste juos galima sieti su Ašūro, Ahūra Mazdos ir Aramazdo *sparnuotos saulės simbolio modifikacija*. Šio varianto galimybę rodo Ahūra Mazdos ir ankstesnių senovės Irano saulės bei dangaus valdovų emblemų sparnų simbolika, išreiškianti ne tik valdovo statusą, bet ir jo dieviškosios saugos bei globos aspektą¹⁶. Todėl įmanoma, kad armėnų aukščiausiojo dievo kūrėjo Aramazdo sparnuotosios saulės simbolis rado atitikmenų Bizantijoje (iki XII–XIV a. – ir Vakarų Europoje) populiarioje *Kristaus – Pasaulio Valdovo (Imperatoriaus)* ikonografijoje, kurioje susipynė dangiškojo Dievo sūnaus, Dangaus karalystės valdovo bei teisėjo ir *Sol Invictus* charakteristikos. Šių reikšmių plotmėje *sparnuotojo saulės rato (Aramazdo)* ir su juo susijusio *aukojimo-gyvybės medžio* emblema galėjo tapti naujų ir senų religinių simbolių dariniu, išreiškiančiu *Kristaus aukos, jo globos* ir amžinos gyvybės, t. y. Kristaus *Prisikėlimo* idėjos prasmę.

Tokią „ereziją“ savo ruožtu paaiškina ir tai, kad ankstyvuojau armėnų krikščionybės laikotarpiu senieji dievai niekur nedingo, – daugelis gavo krikščioniškus vaidmenis ar kitus vardus (Sarkisas, Karapetas, Hreštakas, Mihras ir kt.), kai kurie senieji kultai gyvavo iki viduramžių, o tam tikri senojo tikėjimo elementai, ypač susiję su saulės kultu, liaudies religijoje gyvuoja iki šiol. Kita vertus, ankstyvosios krikščionybės ir viduramžių liturgijoje populiarūs Kristaus kaip Tikėjimo saulės ir Šviesos epitetai, *Sol Invictus* bei Pasaulio valdovo ikonografija sutapo su senųjų Rytų religiniais įvaizdžiais, iš dalies veikusiais ir Kristaus-saulės simbolikos kilmę¹⁷, o Prisikėlimo – amžinojo gyvenimo Kristuje idėja atitiko ir kryžiaus-gyvybės medžio semantinę reikšmę. Todėl chačkarų kryžių sparnai, neturintys analogų kitose krikščioniškose šalyse, gali būti interpretuojami kaip kita senosios aukščiausiojo saulės dievo emblemos forma, išreiškianti Kristaus *valdovo* ir tikinčiųjų *globėjo bei saugotojo* prasmę.

* * *

XII–XVII a. chačkarai – stačiakampės formos stelos – priklauso kanoninei schemai. Vertikalią jų kompozicijos struktūrą verta aptarti plačiau. Vertikalus chačkarų fasadinės plokštumos dalijimas į tris dalis nėra naujas reiškinys – šis principas atitinka ne tik senovės Rytų, bet ir daugeliui kitų archajinių kultūrų žinomą vertikaliosios visatos sandaros vizualinės išraiškos modelį. Kadangi senovės Irano religinė tradicija tiesiogiai siejosi su ikikrikščioniškosios Armėnijos kultūra, šiuo atžvilgiu prasminga palyginti Sirijos (Nimrudo) vaisingumo dievybėms

¹⁶ R. Storm, ten pat, p. 84.

¹⁷ Kristaus-saulės ikonografijos susiformavimą krikščionių liturgijoje, be romėnų saulės dievo Heližo (tiesioginis *Sol Invictus* ikonografijos perimamumas), veikė ir senovės Rytų religijos – ankstyvaisiais krikščionybės laikais buvo ypač populiarus soliarinis Mitros kultas, kurio ne tik kai kurie ikonografiniai bruožai, bet ir ritualinės formos buvo pritaikytos besiformuojančios krikščionių bažnyčios ceremonialuose. Plačiau apie tai: Toporov, „Mitra“, *MHM*, t. 2, Moskva, s. 156–157; U. Becker, *Simbolių žodynas*, Vilnius, 1995, p. 225 ir kt.

skirtas dramblio kaulo miniatiūras. Kaip teminiai segmentai jose išskirtos trys sakralinės sferos: *viršus* – sparnuotų sirenų (saulės personifikacijų?) atvaizdai, pagrindinėje – *vidurio* dalyje vaizduojamas konkretus dievas su augaliniu gyvybės medžio simboliu, *apačioje* – sparnuotos mitinės būtybės, galbūt išreiškiančios chtoniškąjį dieviškojo globėjo vaizdinį (taip pat plg. Asirijos bei Urartu pasaulio medžio projekcijos pavyzdžius). Jei pritarsime minčiai, kad chačkarų kanono susiformavimui turėjo įtakos vizualinė ir prasminė Vakarų Azijos religinė tradicija, bus gana aiškus chačkarų **centro** – *kryžiaus-gyvybės medžio atitikmens* akcentavimas kompozicijoje bei *soliarinių* ir *sparnuotųjų* motyvų kontekstinis ryšys. Kita vertus, ne mažiau reikšmingas faktas, kad ši struktūra būdinga ir Vakarų Europos sakralinei dailei: VI–IX a. dramblio kaulo knygų kietviršių kompozicinį *centrą* – *Kristų Pasaulio Valdovą* (ar kitą šventąjį) iš viršaus „gaubia“ *kryžių apskritime* laikantys *sparnuotieji angelai*, o po šventųjų kojomis ar figūrinių grupių apačioje vaizduojamos pamintos pabaisos, religiniai naratyviniai siužetai ar pan.¹⁸ Beje, vertikali ir horizontali komponavimo struktūra atsispindi ir bažnyčių altorių architektonikoje. Taigi armėniškųjų chačkarų vertikalioji kompozicijos orientacija, sparnuotųjų kryžių ir jų papildinių semantika turi prasminių atitikmenų ir senovės Irano sparnuotojo valdovo-saulės, ir naujos religijos ikonografinėse sistemose.

Soliarinė simbolika tiesiogiai matoma viršutinėje chačkarų dalyje, kuri atitinka „stogą“, t. y. frize vaizduojami tiesiogiai dangaus sferą išreiškiantys motyvai: du trys kryžiai, mėnulis su saule, dvi saulės ir dieviškieji personažai – Kristus Pasaulio Valdovas bei dangaus Karalienė – žemiškoji Dievo Motina. Saulė ir mėnulis atitinka iki XV a. Vakarų Europoje žinomą nukryžiovimo siužetą, kuriame šie dangaus šviesuliai išreiškia visatos liūdesį ar, šv. Augustino žodžiais, simbolizuoja Senojo ir Naujojo Testamentų šviesą¹⁹. Kita vertus, jų buvimas jau IV–V a. chačkaruose ir vaizdavimas ant gyvūnų – *saulė ant paukščio, mėnulis ant jaučio ar ant dviejų paukščių jojantys dievai* – rodo ir gyvastingų mitinių įvaizdžių įtaką.

Armėnų mitologijoje saulės personifikacija dievas Arevas buvo vaizduojamas kaip *spinduliuojantis ratas* arba dangaus skliautu ant liūto jojantis jaunuolis, nuo kurio kaitrių spindulių savo sparnais žemę saugojo milžiniškas *paukštis*²⁰. Kitame armėnų mitų variante sesuo Areva (saulė) ir brolis Lusinas (mėnulis) – pasaulį saugantys dangaus Dievo vaikai. Areva buvo kukli ir gėdijosi žmonių, todėl dievas jai davė daug adatų, kad kiekvienam į ją pažiūrėjusiam durėtų²¹. Arevo kulto įtaka šiuo laikotarpiu ir vėliau neabejotina, nes dar iki XII a. veikė saulės garbintojų Arevistų sekta, šio kulto pėdsakai ryškūs nacionalinėje simbolikoje, o tautosakoje

¹⁸ Krikščioniškojo meno pavyzdžius žr.: J. Beckwith, *Ankstyvųjų viduramžių menas*, 1999, il. 25, 28, 29.

¹⁹ *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas* (sud. D. Ramonienė), Vilnius, 1997, p. 281.

²⁰ Palyginimui reikia pridurti, kad Rytų astrologijoje Saulė atitiko Liūto zodiako ženklą, Vedų laikotarpiu Saulė buvo vaizduojama dideliu paukščiu, o Ermitaže esantis Urartu sparnuotas liūtas bei dangaus dievas Chaldis, jojantis ant liūto, rodo šių gyvūnų, kaip žemės ir dangaus valdovų, ir Saulės sąsajos archajines šaknis.

²¹ *Mitologijos enciklopedija*, t. 1, Vilnius, 1997, p. 29.

bei tikėjimuose egzistuoja ir šiandien. Todėl ir dangaus kūnai – spinduliuojantys veidai chačkaruose greičiausiai yra lokalus, krikščionybės ikonografijos įtakos gal tik „sustiprintas“, t. y. analogiškų vaizdinių plotmėje adaptuotas reiškinyss²².

XVI a.–XVII a. pradžioje Persijai priklausiusios Armėnijos Judžgos (Judga) paminklai skiriasi ne tik dėl islamo įtakos pailgėjusiomis proporcijomis, bet ir viršutinės dalies dekoru specifiškai. Priešingai islamo tradicijai ir dažniau negu Didžiojoje Armėnijoje naudojamos figūrinės kompozicijos, kuriose dažnai vaizduojama: Europoje iki XII a. populiarūs „Viešpaties didybės“, „Kristaus šlovės“ („Kristaus Pasaulio Valdovo“) ikonografija – centre Kristus tarp sparnuotų keturių evangelistų simbolių bei dangiškujų angelų, rečiau du sparnuoti elniai ar žirgai su dviem angelais ir kryžiais šonuose. Nereti frize ir du kryžiai bei dešimties saulių eilės. Pagal horizontaliąją centro projekciją, ši kompozicija gali būti grafinis sakralinės hierarchijos atitikmuo, nes armėnų nacionalinių simbolių pavadinimai kelia mintį, kad centre gali būti Aramazdas, jam iš šonų – su žemiškuoju dievu – saule tapatinti didieji Urartu monarchai Argišti, Artavazd, Menua ar su saulės kultu susiję senieji sakraliniai centrai, pavyzdžiui, ženklą Ani atitinka senovės Armėnijos miestas, kuriame iki III a. buvo pagrindinė Aramazdo šventykla.

XIII–XVII a. chačkarų kompozicijos dominantė išlieka kryžius su didesniais ar mažesniais sparnais, kurie kartais papildomi ar tiesiog pakeičiami dviem kryžiais. Ankstesniuose chačkaruose kryžiaus sparnų centre buvęs saulės ratas padidėja ir tampa tolygia kompozicijos dalimi saule – *rozete*, kurioje įvairios konfigūracijos dekoru formos leidžia prasišviesti senajam sluoksniui – kryžiui su šoniniais spinduliais apskritime. „Svetimas“, t. y. Vakarų Europoje įprastas, pranciškonų ordinui būdingas lotyniškas kryžius atsiranda tik XIII–XIV a. pr. „Visų išgelbėtojo šlovei“ skirtuose chačkaruose, kuriuose vaizduojamas ir Nukryžiuotasis.

Trečiojoje chačkarų dalyje – postamente iškalti trys ar keturi kryžiai, kituose – raitelis. Pastarojo vaizdavimas po saule – rozete gali turėti su ja tiesioginį ryšį, juolab kad su dangumi ir saule susiję senieji dievai karžygiai perėjo į naujos religijos glėbį: iranėnų Mitros atitikmuo, dangaus ir šviesos dievas, Aramazdo sūnus *Mihras*²³ – ant žirgo *Kurkiku Džalili*, *Mihras Jau-nesnysis*, sukantis „likimo ratą“ – Čarhilaką, dievas griausmavaldys ir dievų nugalėtojas *Karapetas* (tapatintas su Jonu Krikštytoju), mitinis armėnų protėvis, dieviškos kilmės laiko tvarkytojas ir iki šiol populiarus *Haikas* bei minėtas saulės dievas *Arevas*. Ar kuris iš jų gali būti vaizduojamas, sunku pasakyti, bet aišku viena, kad, pagal trinare pasaulio medžio sandaros struktūrą, požemio simbolika čia neaktuali arba yra nežinomų aspektų.

²² Kiek tai yra krikščioniškosios ikonografijos įtakos zona, sunku tiksliai nustatyti, tačiau mitinio mąstymo gyvastingumas leidžia teigti, kad šio vaizdinio populiarumui turėjo įtakos būtent senosios pasaulėžiūros poveikis.

²³ Nemaža dalis Mihro „saulėtųjų“ bruožų perėjo į Kristaus ikonografiją. Tai atsispindi armėnų Bažnyčios liturgijoje.

Saulės motyvai lietuvių kryžiuose

Krikščionybė Lietuvoje įvesta vėliausiai Europoje. Lietuvos bažnyčios istorikų nuomone, dėl paviršutiniškos kristianizacijos, o ypač lietuvių kalbos liturgijoje ignoravimo, kaimiškoji periferija net iki XIX a. liko nepažinusi visų naujosios religijos subtilybių²⁴. Todėl, priešingai Armėnijai, religinis sinkretizmas susiformavo ne tautinės Bažnyčios ikonografijoje, o „liaudies“ religijoje. Ikikrikščioniškame lietuvių dievų panteone nebuvo ir soliarinės dievybės kulto, tačiau jos svarbą rodo įvairūs XIII–XVII a. pr. rašytiniai šaltiniai (P. Dusburgietis, J. Prahiškis, Malalos kronika, J. Bretkūnas ir kt.), kuriuose baltai (lietuviai) apibūdinami kaip Dievo vietoje garbinę saulę (mėnulį, žalčius, medžius)²⁵. Lietuviams buvo žinomas ir archajinis variniais ratais dangumi riedančios saulės įvaizdis, o indoeuropiečiams būdingos vyriškos lyties saulės pakeitimas moteriškąja, pasak Marijos Gimbutienės, galėjo įvykti dėl matristinių sluoksnių įtakos²⁶.

Kaip dangiškieji gyvybės teikėjai, saulė ir mėnulis lėmė gamtos bei žmogaus būties judesius, todėl jie buvo svarbūs vadinamosios „žemesniosios“, t. y. valstietiškosios religijos personažai. Saulės vaidmuo lietuvių pasaulėžiūroje, pasireiškimo formos liaudies papročiuose ir tikėjimuose tyrinėti J. Balio, G. Beresnevičiaus, D. Vaitkevičienės, P. Dundulienės, J. Vaiškūno ir kitų, saulės ir rato semantiniai ryšiai analizuoti M. Gimbutienės bei D. Razausko, todėl trumpai aptarsiu tik su medinių kryžių saulėmis susijusius aspektus.

Skirtingai nei armėnų chačkarai, mediniai kryžiai priklauso tradicinės *kaimo kultūros* sričiai, todėl vienas svarbiausių jų savitumo susiformavimo veiksnių yra jų turinį išreiškianti lokali pomirtinio gyvenimo samprata, nulėmusi ir „saulinių“ formų populiarumą. Kokios tos formos? Saulė vaizduojama: 1) kai tarpkryžių spinduliais suformuojamas *kryžmos-saulės* siluetas ir 2) derinama su kitais motyvais saulė atlieka *kontekstinio papildinio* vaidmenį. Dekoro motyvais išsiskiria du pirmojo tipo kryžių variantai, kai įvairių formų stilizuotais augaliniais spinduliais sukuriama žydintis, lapojantis saulės ratas – gėlių vainikas arba tiesūs spinduliai priverčia kryžių saule spindėti.

Saulės-rato vaizdiniai dažni liaudies dainose, kur saulė vadinama *riduolėle*, *ridulėla*, *ritulėlis*, t. y. *ji ritasi*, *ratu riedanti* ir pati *ratu esanti*, tarsi vežimo tekis (už)tekanti²⁷. Saulės, kaip gėlių vainiko, saulės-gėlės (*rozės*) žiedo sugretinimai taip pat populiarūs liaudies dainose,

²⁴ St. Maziliauskas, *Lietuvos kelias krikščionybėn*, Vilnius, 1992, p. 232–254; J. Jurginis, *Lietuvos krikštas: feodalinės visuomenės socialinės ir kultūrinės raidos istorija*, Vilnius, 1987, p. 262–263; J. Grinius, *Lietuvių kryžiai ir koplytėlės*, Roma, 1970, p. 62–65; G. Beresnevičius, „Lietuvių religija ir mitologija“, *ME*, Vilnius, t. 2, 1999, p. 236. Apie XIV a. pagonybės ir krikščionybės santykius Lietuvoje žr.: S. C. Rowell, *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva*, Vilnius, 1994, p. 127–160 ir kt.

²⁵ Žr. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, Vilnius, sud. N. Vėlius, t. 1, 1996, t. 2, 2001.

²⁶ Tokio proceso galimybę rodo ir anksčiau minėtų armėniškųjų Saulės personifikacijų – vyriškojo Arevo bei Lusino (Mėnulio) sesers Arevos (Saulės) variacijos modeliai ir kitų tautų analogiški pavyzdžiai.

²⁷ M. Gimbutienė, *Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene*, Vilnius, 1994, p. 14; Išsamią rato semantinę analizę pateikia D. Razauskas knygoje *Ryto ratų ritimai*, Vilnius, 2000, p. 8–27.

mįslėse (pvz., „Kalėdų rytą rožė pražydo“), o pomirtinio gyvenimo sampratos plotmėje atitinka dangiškojo saulės sodo ir darželio įvaizdį.

Mitinėse saktėse dangus suvokiamas kaip žemiška Dievo sodyba (dvarelis) – su tradiciniais pastatais ir auksinių obelių sodu, gėlių darželiu. Pastaruosius prižiūri saulė, nes nuo jos veido sklindančios šviesos auga dangiškieji ir žemės augalai. Saulės sodas ir rojaus darželis – žydinčių gėlių ir amžinos šviesos mirusiųjų paguodos žemė, tikrosios dausos – jie čia ne tik gyvena, bet ir patys šviečia saulėmis, žydi gėlėmis: rožės žiedu žydi ar puošiasi mirusiojo siela, pati saulė taip pat yra rožės pavidalo²⁸. Ši samprata galėjo turėti įtakos medinių kryžių tarpkryžių augalinių formų spindulių populiarumui, o tai daugelio tyrinėtojų nurodoma kaip lokalus, tik lietuviškiems paminklams būdingas reiškinys.

Dievo dvaro ir saulės sodų atitikmuo krikščioniškoje ikonografijoje – biblinis Edeno sodas, kuris yra ne tik Dievo sukurtų pirmųjų žmonių, bet ir *Kūrėjo buveinė*. Teisiųjų tikinčiųjų pomirtinė būtis taip pat siejama su dangumi – ant debesų *kalno* stovi *Dievo sostas*, kurio dešinėje – prisikėlęs Kristus, *Kalno* pamoksle apaštalams sakęs: „[...] Būkite linksmi ir džiaukitės, nes jūsų laukia gausus *atlygis danguje*“ (Evangelija pagal Matą)²⁹. Krikščioniškoje dogmoje pomirtinės Dangaus karalystės arba Dievo karalystės sąvokos tiesiogiai siejamos su Kristumi – krikščionis nugalė mirtį ir įgyja amžiną gyvenimą, kai miršta su Kristumi ir Kristuje³⁰. Kita vertus, teologijoje vyrauja ne tiek pomirtinio gyvenimo anapusiniame pasaulyje vaizdiniai, kiek su *nemirtingumo* sąvoka tiesiogiai susijusi *Prisikėlimo* bei *Visuotinio teismo* tematika. Visuotinis teismas yra ta riba, nuo kurios prasidės naujojo rojaus – žemiškųjų Edeno sodų atkūrimas prisikėlusiesiems tikintiesiems.

Taigi, turint omenyje protėvių kulto reikšmingumą, akivaizdu, kad mirusiojo „namų“, t. y. *palaidojimo vietoje*, statomas paminklas – *sakralinio centro* žymuo ir laikinas *vėlės būstas* – išreiškė ir pomirtinio rojaus – *saulės darželio, rožės-saulės, saulės-gėlių vainiko* idėjas. Šiame kontekste ir Kristaus kančios simbolis tapo žiedais spinduliuojančios amžinos gyvybės manifestacija – dangaus link besistiebiančia saule-rože³¹.

Saulės disko siluetą formuojantys tiesūs spinduliai, kaip ir saulių motyvai kryžmų dekore, gali būti susiję ir su *saulės kelio bei mirties*, t. y. *pomirtinio vėlės likimo, tematika*. Lietuvoje, kaip ir Latvijoje, dar neseniai buvo tikima, kad mirties valanda ir palaidojimo laikas turi tiesioginį ryšį su šventuoju saulės keliu. Pasak V. Vikės-Freibergos, vakare numirdama, ryte pri-

²⁸ Latvių dainoje sakoma: „Juk tai ne rožių žiedelis / tai dvase jauno bernelio [...]“ arba „Giedodama eisi, vėlele, / Dievo sūnaus darželin (2 k.) / rožytėmis puoštis“ – D. Vaitkevičienė, ten pat, p. 29, p. 31, ta pati autorė – *Ugnies metaforos*, Vilnius, 2001, p. 48–51. Išsami Saulės sodų įvaizdžių analizė pateikiama D. Vaitkevičienės studijoje „Saulės sodai“, *Liaudies kultūra*, 1997, Nr. 1, p. 27–35.

²⁹ *Religijų istorijos ontologija. Judaizmas. Krikščionybė*, sud. B. Kuzmickas, Vilnius, 2000, p. 112.

³⁰ Ši tikėjimą gyvenimu Kristuje byloja jau VI a. antkapio Romoje epitafija: „Aš gyvenau čia žemišką gyvenimą 40 metų, dabar gyvenu amžinai“ – Umberto Fasola, *Le origini cristiane a Trastevere*, Roma: Fratelli Palombi Editori, 1981, p. 61.

³¹ Plg. gotikinių rozečių-saulių formą ir reikšmę: Kristus – Tikėjimo Saulė, Pasaulio šviesa (Jn. 8, 12), rožė – Dievo meilė, Kristaus kraujas ir pan.

sikeldama saulė laisvai keliauja per abu pasaulius, todėl ir vėlių kelias tapatintas su saulės palyda, nes tik tada pomirtinė kelionė lengva ir saugi³². Šį tikėjimą išreiškė ir religinis tabu laidoti iki saulėlydžio bei kapo orientacija, kai nurodoma, kad „[...] labai tinka kavoti numirėlius [...], kad galva būtų pietų pusėn – dūšia ne taip kankinas, padeda saulė“³³. Taigi medinių kryžių dekore naudojami saulių motyvai gali būti susiję su šia saulės – sielos *globėjos ir palydovės*, liaudies dainose minimos *gyvųjų ir mirusiųjų dangiškosios motinos* įvaizdžiu.

Kita vertus, saulės motyvų komponavimas šalia Kristaus kančios atributų – kankinimo įrankių ar abipus Nukryžiuotojo – gali būti susijęs ir su jau minėtu nukryžiuavimo siužetu, tačiau būtinojo mėnulio nebuvimas neleidžia tiesmukai priskirti dviejų ar daugiau saulių šiai krikščioniškai ikonografijai. Čia verta prisiminti religijotyrininkų minimą indoeuropiečių tautoms, tarp jų ir baltams, būdingą mitą apie saulės dukteris – jos paprastai būna dvi arba daugiau³⁴. Panašūs ir stogastulpių dekoro pavyzdžiai perša mintį, kad ši saulių vaizdavimo tradicija gali turėti pagoniškojo mitinio mąstymo „nuosėdų“ atspalvį, t. y. gal tai iki XIX a. pabaigos–XX a. pradžios išlikusių prieš saulę pasirodančios Aušrinės ir saulei patalą paklojančios Vakarinės (mitinių saulės dukterų, tapačių vedų Surijos dukterims) vaizdinių atitikmenys? Kad ir kaip ten būtų, aišku viena – tai lokalus reiškinys, padiktuotas savitos pasaulėžiūros prioritetu, o ne tiesioginės bažnytinės dailės įtakos. Kristaus kaip Tikėjimo Šviesos, Saulės apibūdinimai galėjo atitikti saulės globos aspektus – tokios dvejopos prasmės galimybę rodo tautosakoje aptinkami variantai, kai saulę pakeičia sielos palydovai angelai.

Koplytėlių Nukryžiuotajam stogelių viršuje spindinčios saulės atitinka kituose kryžiuose aptinkamas barokui būdingas spinduliuojančias monstrancijas ar spinduliuojančios ostijos bei taurės derinį (tiesioginis Kristaus ir saulės sutapatinimas). Šie motyvai siejasi ne tik su bažnyčių altorių viršuje vaizduojama spinduliuojančia glorijs, bet ir su kitų paminklų – stogastulpių, koplystulpių bei koplytėlių viršūnėmis – geležiniais saulėtais kryžiais, kurie pagal pasaulio-gyvybės medžio struktūrą atitinka dangaus sferą, o pagal formą – saulę. Drįstu spėti, kad būtent paminklinių viršūninių kryžių-saulių kompozicijos galėjo būti medinių „saulėtųjų“ paminklų prototipai, nes sutampa ne tik saulės ant stulpo reikšmė, ornamentikos modeliavimo principai bei augalines užbaigas turinčių spindulių motyvai, bet panašūs ir jų paplitimo laikotarpiai³⁵. P. Galaunė *geležinių viršūnių* kilmę sieja su archajiniais prototipais – iki XX a. pr. naudotomis *medinėmis viršūnėmis-saulėmis* su pusmėnuliais apačioje, todėl galima teigti, kad viršūninių kryžių kompozicijos principas – *lygiašonio kryžiaus karkasas ir spindulių ratas aplink jį* – galėjo tiesiogiai veikti ir lotyniškųjų kryžių virsmą savitais papildintais tokio jų

³² Plačiau žr.: V. Vike-Freiberga, „Kosmologinė saulė: šis pasaulis, anas pasaulis ir saulės kelias tarp abiejų“, *Liaudies kultūra*, 1998, Nr. 1, p. 45–50; „Stebuklinga saulė ir saulės mitai“, *Liaudies kultūra*, 1991, Nr. 3, p. 16–21.

³³ D. Vaitkevičienė, *Ugnies metaforos*, Vilnius, 2001, p. 138–139.

³⁴ В. В. Иванов, «Солярные мифы», *Мифы народов мира*, т. 2, Москва, 1997, с. 461, J. Puhvel, *Lyginamoji mitologija*, Vilnius, 2001, p. 229.

³⁵ P. Galaunės teigimu, medinės viršūnės – saulės egzistavo seniai, tik buvo paprastesnių formų, o geležinės, kaip ir lotyniškojo kryžiaus formos mediniai paminklai, Lietuvoje paplito ne anksčiau kaip XVIII a., aišku su tam tikromis regioninėmis išlygomis.

viršaus-kryžmos formos variantais. Be to, pažvelgę į metalinių viršūnių formas matome, kad tiek lygiašonis ir lotyniškasis kryžius, tiek dažnai augalines užbaigas turintys įvairios konfigūracijos spindulių ratai, savo funkcija ir reikšme tapatūs, t. y. išreiškia *viršaus – dangaus* simbolį bendroje paminklo – pasaulio-gyvybės medžio kompozicijoje.

Išvados

Trumpai apžvelgus armėnų paminklų dekorą simboliką galima reziumuoti, kad krikščioniškuose chačkaruose vyrauja iš senovės Irano laikų paveldėto dangaus dievo-valdovo soliarinio kulto motyvai: *kryžius-gyvybės medis, dievo valdovo sparnai su saule*, vėliau tapusia rozete, *spinduliuojantys veidai ar dangaus kūnai ant gyvūnų* bei galimi *soliariniai mitiniai dievai-karžygiai* gali būti interpretuojami kaip skirtingus, su saule susijusios Dieviškosios gyvybės aspektus išreiškiantys modeliai, turintys prasminius atitikmenis krikščioniškoje *Sol Invictus*, Kristaus Aukos ir Prisikėlimo ikonografijoje.

Kadangi armėnų pasaulėžiūrą labiausiai veikė iranėnų religiniai vaizdiniai, su senovės Irano religija susijęs ir kitose krikščioniškose šalyse neaptinkamų sparnų kryžių kompozicijoje atsiradimas. Aukščiausiojo dievo Ahūra Mazdos (armėnų Aramazdo) emblemos saulės rato *sparnai* išliko kaip Dievo sūnaus ir *valdovo* bei *tikėjimo saulės* atitikmenys, išreiškiantys ir dieviškosios *saugos bei globos* aspektus krikščioniškosios ikonografijos plotmėje.

Saulės-rato ir saulės-rožės, *gėlių vainiko* formos mediniai lietuvių kryžiai priklauso savitus bruožus išlaikiusios kaimo žmonių pasaulėžiūros sričiai ir galėjo atsirasti dėl ankstesnių medinių stogastulpių viršūnių kompozicijų įtakos. Tačiau neatmestina ir bažnytinių liturginių reikmenų (monstrancijų) bei šventųjų atributų (aureolių) formų poveikio galimybė. Lokaliems bruožams neabejotinai priklauso *saulės ratą* formuojančių augalinės formos spindulių prigimtis, susijusi su pomirtinių dausų-*saulės sodų* bei jame esančių sielų-žiedų samprata. Medinių kryžių dekore aptinkamos 2, 7 ar 9 saulės išreiškia ne tik Dievo, tikėjimo *šviesos*, bet ir saulės (Kristaus) *globos ir saugos* idėjas amžinybės buveinėn keliaujančiai mirusiojo sielai.

Šiandien sunku atskirti aiškia ribą, kur baigiasi senosios pasaulėžiūros vaizdinių įtaka ir prasideda krikščioniškajai ikonografijai priklausanči „teritorija“. Soliarinių motyvų atsiradimą ir populiarumą kryžių kompozicijose taip pat sunku vienareikšmiškai priskirti vienos ar kitos religijos sričiai, todėl galima teigti, kad kaip lygiavertės šios simbolinės sistemos susiliejo vienos sakralios plotmėje, kurioje ryškiausiomis spalvomis šviečia Saulė ir Gyvybė dieviškosios būties kontekste.

SYMBOLISM OF THE SUN IN THE SACRAL MONUMENTS OF ARMENIANS AND LITHUANIANS

Jolanta Zabulytė

S u m m a r y

Armenian and Lithuanian sacral monuments that follow the Christian tradition seem to have nothing in common at the first sight: khachkars – stone stelae (khach – ‘cross’, kar – ‘stone’) originated in the 4th–5th centu-

ries, their traditional schemes have formed in the 11th–12th centuries and they were spreading until 16th–17th centuries; meanwhile Lithuanian wooden crosses in terms of origin are most recent (18th c.) and are characteristic of their variety of architectonics and décor motives. Nevertheless, this difference is only formal, i.e. stylistic, because their originality, like the one of Celtic crosses, was predetermined by religious syncretism when in certain cases gods, images and symbols of the old religion were 'covered' and in other cases – adapted to the iconographic system of the new religion. Influences of the archaic religion reveal in various aspects. However, this paper focuses only on motives related to the symbolism of the Sun.

After a short review on the symbolism of the décor of Armenian monuments, a conclusion is drawn that Christian khachkars are dominated by the motives of solar cult related to the heavenly god-king that go back to the times of ancient Iran. Cross-of the tree of Life, wings of god-king with the sun that later became rosette, radiant faces or celestial bodies on animals and likely solar mythical gods-heroes can be interpreted as different models that express the aspects of sun-related Divine Life. These models have notional equivalents in Christian iconography, i.e. in the themes of Christ-King of the World, Sol Invictus, Christ's Sacrifice and Resurrection.

Since the Armenian world-view was mostly influenced by Iranian religious images, the occurrence of cross wings that are absent in other Christian countries are also related to the Old Iranian religion. The wings of the solar circle in the emblem of the supreme god Ahura Mazda (Armenian Aramazda) remained as equivalents of the God's son and king and the sun of faith that express also the aspects of the divine safety and worship in Christian iconography.

Lithuanian wooden crosses bearing the form of sun-circle and sun-rose as well as festoon belong to the world-view of rural people. It maintains singular features and it could have originated under the influence of former compositions of apexes-suns on wooden roofed pillars. However, possible impact of the forms of liturgical utensils (monstrances) and sacred attributes (aureoles) should not be rejected either. Local features undoubtedly include the rays of vegetal shape that form the solar circle and are related to the concept of posthumous heaven – gardens of the sun and souls-flowers within it. The décor of wooden crosses often contains 2, 7 or 9 suns that express not only the ideas of God, the light of faith, but also safety and worship of the sun (Christ) in regard to the soul of the dead that travel to the eternal abode.

Today it is hard to make a clear distinction where the influence of images of the old world-view end up and the 'territory' that belongs to the Christian iconography starts. It is difficult to attribute unambiguously the appearance and popularity of solar motives in the compositions of crosses to one or another religion. Consequently, it is possible to assume that these symbolic systems merged as coequal on the same plane of the sacred where the Sun and Life shine in the most vivid colors within the context of the Divine Existence.

Įteikta 2003 m. lapkričio 17 d.